

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 70 (2022), 17-32.

Geliş/Received: 04.02.2022

Kabul/Accepted: 16.03.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1068220

(Araştırma Makalesi/Research Article)

ATA'NIN MİHMANI: İRAN ŞAHI RIZA PEHLEVİ'NİN TÜRKİYE ZİYARETİNDEKİ TEŞRİFAT VE ZİYARETE DAİR MÜHİM NOTLAR

ATATÜRK'S GUEST: THE PROTOCOL DURING THE SHAH OF IRAN REZA PAHLAVI'S VISIT TO TURKEY AND IMPORTANT NOTES REGARDING HIS VISIT

ERALP YAŞAR AZAP*

ÖZ

İki lider, geçmişte hayli problemlili olan ilişkileri düzeltmek adına en başından itibaren ciddi çalışmalara girişti. Türkiye Cumhuriyeti ve İran, aralarında en büyük problem olarak temayüz eden sınır sorunlarının çözümü için, yıllarca mücadele etti. 1932 yılına kadar Türkiye Cumhuriyeti ve İran Devleti gel gitlerle dolu ilişkilerinde yeni bir sayfa açarak, sınır sorunlarını nihayete erdirecek antlaşmaya imza attılar. Bu antlaşmanın yaratmış olduğu olumlu rüzgârı devam ettirmek isteyen iki devletin lideri, 1934 yılının Haziran ayında Türkiye'de bir araya geldi. Atatürk'ün davetiyle gerçekleşen İran Şahı Rıza Pehlevî'nin Türkiye ziyaretinin siyasi ve sosyal birçok anlamı bulunmaktaydı. Daha önce üzerinde durulan hususlardan ayrı olarak bu çalışma, İran Şahı Rıza Pehlevî'ye Türkiye'de uygulanan resmî protokolü ele almak için hazırlandı. Protokole ait hususlar ele alınmadan evvel, ilişkilerin geçmişi ve ziyaretin gerçekleşme sebeplerine değinildi. Ayrıca bu çalışma, ziyarete dair yine daha önce üzerinde çok fazla durulmayan veya hiç ele alınmayan önemli bazı detayları, uygulanan protokolün kaleme alındığı bazı kısımlardaki gibi, yayımlanmamış belgeler üzerinden ortaya koymaya çalıştı. Tüm bu belgeler, Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki Atatürk dönemini içeren tasnifli dosyalardan temin edildi.

ABSTRACT

From the very beginning, the two leaders, Atatürk and Reza Pahlavi began to make strenuous efforts in order to repair the highly problematic past relations. Republic of Turkey and Iran struggled for years for the resolution of the border problems that came to the fore as their greatest problem. Until 1932, a new page has been opened in turbulent bilateral relationship and the two countries finally signed the treaty that would resolve their border problems. The two leaders wanted to sustain this positive atmosphere created by the treaty and came together in Turkey in June 1934. Shah Reza Pahlavi's visit to Turkey, which took place upon Atatürk's invitation, had many political and social meanings. As different from the other subjects that have been addressed previously, this study has been prepared to address the official protocol that was implemented for Shah Reza Pahlavi in Turkey. Before addressing the issues pertaining to the protocol, the nature of the past relations and the reasons of this visit are mentioned. In addition, this study attempts to illustrate certain details that have previously not been addressed adequately or have never been mentioned at all such as the sections where the implemented protocol was written down, through unpublished documents. All these documents in this study have been obtained from the classified files regarding Atatürk period in the Presidential Archive.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, İran, Rıza Şah Pehlevî, Türkiye, Ziyaret.

Keywords: Atatürk, Iran, Reza Pahlavi, Turkey, Visit.

* Dr., Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, eralpyasarazap@gmail.com, ORCID: [0000-0002-8113-294X](https://orcid.org/0000-0002-8113-294X).

Extended Abstract

Mustafa Kemal Atatürk was aware of the burden that the problems in the east would engender in the domestic and foreign policy of the Republic and he invited Reza Shah Pahlavi to Turkey in order to eliminate these problems. This invitation, which can be regarded as a consequence of long-lasting diplomatic struggle, took place on June 10, 1934. Shah's visit to Turkey lasted for twenty-six days and it actually turned into a trip by going beyond its diplomatic goals.

This study aims to assess the official meaning of this visit, the protocol that was followed during the visit, and to provide a detailed summary of certain anecdotes that were not part of the formality that was observed during the visit. No previous study has addressed these issues, which were brought up regarding Shah Reza's visit to Turkey, separately and in detail. Some of the issues that are included in this study have actually been addressed for the first time. These issues have both diplomatic and personal aspects. While addressing these issues, Turkish and Farsi articles, theses, books, and archival documents have been used. Before delving into the pith of the matter, certain introductory considerations have been presented by drawing on secondary sources about this period. These considerations have been presented so as to help the reader make sense of the issues at hand and develop familiarity about them. Before addressing the primary issue, the theses and articles in the Turkish literature dwelling on the issues that will provide a framework for the study have been used. Subsequently, the primary issue has been addressed.

The primary focus of the study is the protocol that was observed during Shah Reza Pahlavi's visit to Turkey. Since the goal is to present the issue, which has not been addressed in light of official documents beforehand, from a diplomatic perspective, primary sources such as the documents in the Presidential Archive, only a few of which were published before and which thoroughly describe the issue, have been used. Pursuant to the method of the study, the documents have first been classified with reference to their subjects and then summarized. After this, they have been included in the relevant sections of the study in accordance with the progression of the subject. The same method has also been used in the section where the anecdotes during Shah's visit are recounted. Since these issues have not been encountered in any of the sources before, all the details have been provided by drawing on the documents found in the Presidential Archive.

Due to its limitations and method, this study aims to obtain original outcomes and achieves to do so by addressing the official and previously unknown aspects of Shah of Iran's visit to Turkey, aspects pertaining to diplomacy and private life, in an academic study. The examination of the protocol that was observed during Shah's visit and certain events provided a place for the study in terms of understanding the form the relations between the two states took later. The satisfaction that Shah derived from this visit was important for the reforms that he attempted to implement by taking Turkey as an example. On the other hand, the fact that this visit somehow paved the way for the process that resulted in Saadabad Pact that was signed in 1937 to which Turkey and Iran were parties made this visit and its diplomatic outcomes even more significant. In brief, this study has attempted to reframe this politically significant visit and to depict the special moments of the visit and the rules of the protocol for the academic circles interested in this subject.

Giriş

Safevî, Afşar ve Zend hanedanlıkları döneminden beri şarkta birbirleriyle mücadele eden ve en son savaşı Kaçar Hanedanı döneminde 1820-1823 yılları arasında gerçekleşen Osmanlı ve İran devletleri, 1823 ve 1847 yıllarında akdettikleri Erzurum muahedeleriyle aralarındaki derin sorunları nihayetlendirmek için önemli adımlar atmışlardır. XIX. yüzyıl emperyalizminden büyük yaralar alan ve hayli toprak kaybeden her iki devlet, yüzyılın ikinci yarısından sonra şarktaki nizanın bir nevi beyhude olduğunu da görmeye başlamıştı. Başta Rusya olmak üzere, İngiltere'nin bu iki devlet üzerindeki siyasi hedeflerinin birbiriyle yakından ilgili olduğunun anlaşılmasına başlaması, Osmanlı ve İran devletlerinin aralarındaki yakınlaşmaya kapı araladı. Bunun bir nişanesi olarak telakki edilebilecek olan 1873 ve 1900 yıllarında İran şahları Nasreddin ve Muzaffereddin'in Osmanlı topraklarını ziyaretleri, düşmanlığın yavaş yavaş iyi ilişkilere yahut dostluğa tahvil olunabileceğini göstermesi açısından mühimdi.¹

¹ 1873 yılında Avrupa turuna çıkan Nasreddin Şah, aralarında kıtanın önemli şehirleri Londra, Paris ve Milano gibi yerleri gezdikten sonra, İstanbul'u ziyaret etmişti. Osmanlı Devleti bu ziyarette şahı ağırlamaya ve teşrifata mümkün olduğunca dikkat etmiş, bu uğurda masraftan kaçınmamıştı. Bkz. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

Dünya üzerindeki birçok devlet için topyekûn harp olarak nitelenen I. Cihan Harbi'nin ardından yaşanan İstiklal Harbi neticesinde, 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti Devleti kuruldu ve devlet yeni rejimini cumhuriyet olarak belirledi. İran'da ise 1922-1923 yılları arasında, burjuva ve demokratik güçler arasındaki mücadelelerin etkisini arttırmasının ardından yaşanan birçok isyan, son Kaçar Şahı Ahmet Şah'ın devrilmesiyle neticelendi. Yaklaşık yüz otuz yıl sonra bir hanedan değişikliğine giden İran'da Kurucu Meclis, 12 Aralık 1925'te Rıza Han'ı şah ilan etti ve anayasanın maddelerinde yapılan değişikliklerle "Kaçar Hanedanlığı" resmen yerini "Pehlevî Hanedanlığı" na bıraktı.²

İran'da yeni hanedanın ilk lideri ve devletin başı Rıza Şah, tıpkı taze bir devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'nin lideri Mustafa Kemal Atatürk gibi bir askerdi.³ Şah Rıza Pehlevî'nin 1934 yılında yapacağı uzun Türkiye ziyareti, otuz dört yıl sonra resmî olarak bir İran şahının ülkeye gelmesi demektir. Mustafa Kemal Atatürk'ün modernleşirmeye çalıştığı yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni 20 Mayıs 1928 tarihinde ziyaret eden önemli devlet adamı Afganistan Kralı Amanullah Han, 27 Ekim 1930 tarihinde ziyaret eden Yunanistan Başbakanı Venizelos, 28 Ekim 1930 tarihinde ziyaret eden Macaristan Başbakanı Cont Bethlen, 13 Ocak 1931 tarihinde ziyaret eden Japon Prensi Takamatsu, 6 Temmuz 1931 tarihinde ziyaret eden Irak Kralı Faysal, 2 Aralık 1931 tarihinde ziyaret eden Bulgaristan Başbakanı M. Mauchanoff, 11 Eylül 1933 tarihinde ziyaret eden Yunanistan Başbakanı Çaldıras, 21 Ekim 1933 tarihinde ziyaret eden Macaristan Başbakanı Jules Gömbös ve 4 Ekim 1933 tarihinde ziyaret eden Yugoslavya Kralı Alexandre'den⁴ sonra gelecek olan Rıza Şah, ilk ve tek yurtdışı ziyaretini Türkiye'ye gerçekleştirdi. Bu ziyaret aynı zamanda, cumhuriyet tarihi boyunca, devlet başkanı düzeyinde Türkiye'ye gerçekleşen en uzun resmî kabul olarak da tarihe geçti.⁵

Bu çalışma kapsamında İran Şahı Rıza Pehlevî'nin Türkiye ziyareti, uygulanmaya gayret edilen teşrifat kuralları bağlamında değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu hususlar, yayımlanmamış Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki belgelere yansıdığı şekliyle ele alınacaktır. Yine daha önce ziyaret kapsamında yapılan çalışmalardan ayrı olarak bu çalışmada, çok fazla üzerinde durulmamış ve bilinmeyen birtakım önemli anekdotlar ortaya koyulacak ve bunu yaparken de yine yayımlanmamış Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki belgelerden istifade edilecektir. Tüm bu hususlara değinilmeden önce de iki ülke arasındaki siyasi ilişkiler ve ziyaretin sebepleri üzerine değerlendirmede bulunulacaktır.

Evrak (TSM.A.e) 421 / 20-6; Fatmağül Demirel, *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler Son Ziyafetler*, İstanbul: Doğan Kitap, 2007, 91. Osmanlı Devleti şahın gösterdiği bu alicenaplığa karşılık olması açısından, ilerleyen yıllarda da mutad hâle gelecek doğum günü kutlamasını bir nezaket ve iyi niyet göstergesi olarak uygulamaya koydu. Sultan II. Abdülhamid, İran ile ilişkilerde önemli adımlar atıp bu uygulamaya sıkı sıkıya bağlı bir sultan profili çizdi. Bkz. BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO) 496 / 29, (8 Şubat 1292 / 20 Şubat 1877) Nasreddin Şah'tan sonra 1900 yılında Osmanlı başkentine gelen oğlu bir diğer İran Şahı Muzaffereddin Şah da teşrifatin ve ağırlamanın eksik edilmediği bir İran şahıydı. Bu ziyareti ve ilişkileri dönemin modern aygıtı fotoğraf yoluyla görmeye gayret eden çalışma için bkz. Başak Kilerci, *Reading Ottoman-Qajar Relations Through Photography Mozaffar Al-Din Shah's Istanbul Visit (1900)*, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2013. Ayrıca her iki devlet; dini bayramlar, tahta çıkış merasimleri, nevrüz gibi özel günleri tebrik eden hediyeler ve nişan takdimleriyle de XIX ve XX. yüzyılda iyileşmeye başlayan ilişkilerini daha da kavi bir hâle getirecekti. Bkz. Fehminaz Tokmak, "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı ve İran Devletleri Arasındaki İyi Münasebetlerin Bir Göstergesi Olarak Hediyeler ve Nişanlar", *Modern İran Tarihi: Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne*, Ed: Osman Karacan, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, 225.

² *İran Tarihi: En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla*, Ed: Mihail Sergeyeviç İvanov, Çev. Hasan Demiroğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, s. 351, 355. İran'da yaşanan hanedan değişikliğini desteklediği görülen Şii ulemanın, ülke yönetiminde tek adamı öne çıkaran bir monarşiyi isteyip cumhuriyet rejimi yerine saltanatı tercih etmesi, Rıza Şah İran'ını Atatürk Türkiye'sinden ayıran sistemsel bazdaki en temel olguydu. Bkz. Hamid Ahmedî, *İran: Ulusal Kimlik İnşası*, Çev. Hakkı Uygur, İstanbul: Küre Yayınları, 2020, 43-44.

³ Hazar Denizi kıyısındaki Mazenderan Eyaleti'nin Sevadkuh'un Alaşt / Alaşet köyünde tahminen 1878 yılında dünyaya gelen Rıza Şah, bölgedeki birliklere asker yetiştiren bir ailenin mensubuydu. Ailesinde birçok ferden asker olduğu Rıza Şah'ın bu mesleğe geçişi tesadüf değildi. 1892 yılında henüz on dört yaşında iken Kazak Tugayı'na kaydettirilen Rıza Şah, mesleğe bu şekilde girdi. I. Dünya Savaşı'nda aktif görevler üstlendi ve ülkenin batısında birçok savaşa katıldı. "Serdar-ı Sipeh" olarak genelkurmay başkanlığına kadar yükselen Rıza Şah, askerliğin birçok kademesinde görev yapan ve siyaseti de iyi şekilde kullanan bir figür olarak temayüz etti. Bkz. Mehmet Koca, "İran'da Kaçar İktidarının Sona Ermesi ve Rıza Şah'ın Pehlevi İktidarını Tesis Etmesi", *Modern İran Tarihi: Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne*, Ed: Osman Karacan, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, s. 374-376; Rıza Kurtuluş, "Rızâ Şah Pehlevî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul: İSAM, 2008, 67; Hamid Nasac, "Mokayesi-i Nevsazi-i İran ve Torkiye der Devran Reza Şah ve Atatork", *Neşriye-i Pejohesha-yı Rahberdi-i Siyaset*, 5 (1392), 105.

⁴ Osman Metin Öztürk, "Atatürk'ü Ziyaret Eden Yabancı Devlet Adamları", *Atatürk Ansiklopedisi*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 3-4.

⁵ Feride Yılmaz, *Türk Basınına Göre Rıza Şah'ın Türkiye Seyahati (10 Haziran 1934-6 Temmuz 1934)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, 2010, 237.

Ziyaret Öncesi Türkiye-İran İlişkileri ve Şahın Ziyaretinin Sebepleri

Şahların şahı olarak darbeyle gelen ve bir nevi öncesindeki İngiliz desteğiyle⁶ Tahran'daki Gülistan Sarayı'nda taç giyen Rıza Şah, İran'daki çoğu anayasa destekçisi kitle tarafından yeni bir düzen tesis edip ülkeyi kalkındırarak ıslahatları uygulamaya sokabilecek bir lider olarak görülmüş ve desteklenmişti.⁷ Otokrat tarafı bir kenara bırakılırsa Rıza Şah ülkede, altyapının tam manasıyla oluşturulması ve eğitimin yaygınlaştırılması gibi en temel meselelerde çığır açan yeniliklere öncülük etti. Onun politikaları, modern Türkiye'yi inşa etmeye gayret gösteren Atatürk'ün politikalarıyla benzerlik göstermekteydi. Şahın politikaları, tıpkı Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye'de tesis etmeye çalıştığı ve içerisinde seküler dokunuşları da barındıran reformları incelemektedir. Medreselerde dini temelli eğitimin bir kenara bırakılması, mahkemelerin ve yasaların batı tarzında tecdit edilmesi, emperyalizme direniş gösterircesine yabancılara imtiyaz sağlayan hukuksal statülerin feshi gibi hamleler, yeni lider Rıza Pehlevî'yi bir devrimci gibi göstermekteydi.⁸ Şahın hamlelerinin artması, içerideki direniş ile muhalefeti de arttırdı ve Rıza Şah'ın batı tarzı modernleşme çabaları, Atatürk Türkiye'sindeki kadar başarılı olamadığı için kendine has bir ideoloji de oluşturamadı.⁹

İki ülkeyi birbirine yaklaştıran veya benzeştiren süreçler, yukarıda zikredilen modernizasyon çabalarıyla gelişme gösterecekti. Öte yandan 1921 ve 1925 arasındaki dönemde, Türkiye ve İran'ın siyasi hedefleri ile menfaatleri de birbiriyle örtüşmekteydi. Her iki ülke de milli politikalarla tam bağımsız ve seküler bir rejim yaratma çabası içerisindeydi. Bu hedeflerin önündeki en büyük engel İngiltere ve tarihten düşman olan kısa vadeli yeni dost Sovyet Rusya, uluslararası ilişkilerde politika belirleyen Türkiye ve İran'a neredeyse aynı mesafede idi.¹⁰

Türkiye ve İran, politika olarak bir açıdan uluslararası arenada yalnız kalmamak için, 22 Nisan 1926 tarihinde dostluk ve saldırmazlık antlaşması imzaladı. Buradaki bir amaç da ikili ilişkilerde meşru / hukuksal zeminin yaratılması, devletler arasında var olan problemlerin rahatlıkla çözüme kavuşturulabilmesiydi.¹¹ Geçmişin bagajında hayli yer kaplayan etnik meseleler, sınır sorunları, ticaret ve iktisadi hususların bir neticeye bağlanması, bu antlaşmayla gerçekleştirilebilirdi. Ancak antlaşmanın estirdiği iyimser rüzgârın çok uzun sürmeyeceği, 1925 yılından itibaren başlayıp daha sonraki yıllarda Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde artarak devam eden Kürt isyanlarında, isyanın içerisinde yer alanların İran'dan kolaylıkla silah temin etmesiyle aşikâr hâle geldi.¹²

1928 yılında Türkiye'nin yeni İran sefirinin atanmasıyla ilişkilerin seyri tekrar olumlu bir ivme kazandı. İki ülke, Türkiye'nin doğusunda devam eden isyanlar nedeniyle sınırın tekrar düzenlenmesini elzem gördüğünden anlaşmaya karar verdi. Hudutların net olarak belirlenmesinin sağlayacağı huzur ortamının ilişkileri iyileştireceği düşünülerek ülkeler, 9 Nisan 1929 yılında bir hudut antlaşması imzaladı. Fakat hudut konusunda daha önce akdedilen 1913 İstanbul Protokolü, Türkiye tarafından kabul edilebilir görülüyordu. Bu yüzden oluşturulan

⁶ Rıza Şah'ın han olduğu dönemdeki merkezileştirme çabalarında aldığı İngiliz desteği yadsınamazdı. Bu desteğin ilerleyen dönemde artması ve Rus korkusunun karşısındaki en büyük silah olarak görülmesi hakkında bkz. Firoozeh Kashani-Sabet, *Sınır Kurguları: İran Ulusunun Şekillenmesi (1804-1946)*, Çev. Duygu Şendağ, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018, 237.

⁷ Michael Axworthy, *Devrimci İran: İslam Cumhuriyeti'nin Tarihi*, Çev. Ali Karatay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020, 51-53.

⁸ Axworthy, *Devrimci İran: İslam Cumhuriyeti'nin Tarihi*, 51-53; Stephanie Cronin, "Yukarıdan Reform, Aşağıdan Direniş: İran'da Yeni Düzen ve Muhalifleri (1927-1929)", *Devlet ve Maduniyet: Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet*, Der. Touraj Atabaki, Çev. Serhan Afacan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, 94; Hamid Amuyi, "Berresi-i Mukayese-i Siyasetha-yı Ferhengi ve İctimai der İran ve Torkiye: Motalaa-i Tetbiki Dovre-i Reza Şah ve Atatork", *Neşriye-i Ulum-i Siyasi*, 20 (1391), s. 209. Atatürk ve Rıza Şah dönemlerindeki modernizasyonun kritizesi için bkz. Taki Azadermeki, Behroz Delgoşayi, "Mesele-i Modernizasyon der İran: Mokayesi-i Tetbiki-Tarihi-i İran ve Torkiye der Devran-ı Hokumet-i Reza Şah ve Atatork (1921-1941)", *Neşriye-i Berresi-i Mesail-i İctimai-i İran*, 1 (1390), 121-142.

⁹ Mustafa Suphi Erden, *Türkiye ve İran'da Vatandaşlık ve Etnisite*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017, 111.

¹⁰ Gökhan Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran Siyasi İlişkileri 1926-1938", *Avrasya Dosyası Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 5 / 3 (1999), 148.

¹¹ Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran", 149.

¹² Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran", 155. 1930 Ağrı İsyanına kadar uzayacak bu süreçte Rıza Şah'ın, İran'daki Türk nüfusunu asimile etmeye çalıştığı görülmekteydi. Rıza Şah'ın diğer yandan, Türklerin ve bilhassa Türkiye'nin nüfuzunu kırmak amacıyla çaba sarf ettiği bilinmekteydi. Bkz. Yüksel Kaştan, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran Siyasi ve Ekonomik İlişkileri", *38. İcanas Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 2007*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2012, 1788.

karma komisyon da sınır tahdidinde başarı olamadı. Keza 1930 yılında Ağrı'da zuhur eden isyan da bu başarısızlığa ilave oldu.¹³

Ağrı İsyanını Türk basınının gündemde tutmasıyla İran'a karşı bakış açısı tamamen menfi bir hâl aldı.¹⁴ İsyancıların İran'dan desteklendiği görüşü, meşru müdafaa anlamında Türkiye'yi harekete geçirdi. Esasında bu konuda net bir belge yoktu. Ancak şu bir gerçektir ki Ağrı Dağı'nın İran'da kalan kısmından Türkiye'ye giriş yapan Kürtlerin güvenliği tehdit eden hareketleri ve isyancıların Ağrı Dağı'nı lojistik üs ve karargâh gibi kullanmaları, Türkiye'nin hiç hoşuna gitmiyordu. Bu nedenle, çıkan isyanlarda bir suçlu da İran olarak görülüyordu.¹⁵ Dönemin Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Esenal'ın diplomatik çabaları sorunu çözmeye yetmedi ve verilen notaların ortamı iyice germesi, Tahran diplomatik misyonunda değişikliğe sebebiyet verdi. Esenal'ın yerine göreve gelen Hüsrev Gerede, artık büyük bir savaşa dönüşebilecek meselenin tam merkezindeydi.¹⁶

İran, Türkiye'nin bu işten geri adım atmayacağını anladı ve Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin diplomatik çabaları ile askerî operasyonların artması onu masaya oturmaya zorladı. Şark sınırının belirlenmesinde önemli bir yeri olan ve 23 Ocak 1932 yılında Tahran'da imzalanan antlaşma ile Türkiye istediğini aldı ve sınır tespiti yapıldı.¹⁷ Bu sayede çok uzun yıllardır Türkiye ve İran ilişkilerinde gündemi meşgul eden büyük problem ortadan kalkmış oldu ve bu durum, ikili ilişkilerde yeni bir başlangıcın dönüm noktası sayıldı.

Türkiye-İran arasında imzalanan antlaşmayla elde edilen kazanımların vermiş olduğu her iki ülkedeki rahatlama, diplomatik delegasyonlarda ve ülkelerin liderlerinde hareketlilik yarattı. Mustafa Kemal Atatürk, Rıza Şah'la şahsen tanışmak istediğini, yapılan bu antlaşmadan sonraki bir kabulde, Hüsrev Gerede'ye resmen iletmmişti. Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede, bu konudaki en büyük aracı olurken, Mustafa Kemal Atatürk'ün İran'a gidemeyeceği, Rıza Pehlevî'nin Türkiye'ye gelmesinin pek mümkün olmadığı görüşü serdedildi. Tanışmak için en iyi yol, sınır bölgesinde iki liderin buluşmasıydı.¹⁸

Gerede'nin Tahran'a dönüşüyle beraber Atatürk'ün Rıza Şah ile ilgili görüşme talebi kendisine iletildi. Bundan büyük memnuniyet duyacağını dile getiren şah, onunla şahsen tanışmak istediğini beyan ederek Türkiye'ye geleceğini ifade edecek sinyali de vermiş oldu.¹⁹

Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki mühim bir belgede, Rıza Şah ile Hüsrev Gerede arasında geçen konuşmanın ayrıntıları yer almaktaydı. Hariciye Vekâleti III. Daire Umum Müdürlüğü II. Şubesi'nin, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne yani o zamanki adıyla Riyaseti Cumhur Kâtibi Umumiliği'ne gönderdiği yazı, Hariciye'ye Tahran Büyükelçiliği'nden gelip Hüsrev Gerede'nin beyanlarını içermekteydi. Gerede bu yazısına, Atatürk'ün davetine şahın mütehasis olduğunu beyan ederek başlamaktaydı. Çok özlediği Gazi Hazretlerini görmek emelinin bu suretle tahakkukunun yaklaşması, Şah'ı sevindirmekteydi. Kendisi, 1934 Mayıs ayında Bağdat'a giderek Nusaybin üzerinden Türkiye'ye geleceğini söylemekteydi. Bunun sebebinin Şah, Kral Faysal'ın vefatından sonra, Irak'ın genç kralını da görmek olarak açıklamaktaydı. Ayrıca Şah, Irak ve Türkiye dışında hiçbir memlekete resmî ziyaret yapmak istemediğini beyan etmekteydi. Kendisi, Hüsrev Gerede'ye, Gazi Hazretleri ile mülakatlarında iki dost devletin genel siyaseti üzerinde görüşeceğini, Atatürk'ün kıymetli düşüncelerinden müstefit olacağını da ayrıca ifade etmekteydi. Keza kendisi, görüşmenin iki ülke ilişkilerinde çığır açacağını düşünmekteydi.²⁰

Hüsrev Gerede, iki ülkenin askeri anlamda iş birliğine gitmesi ve Türk ordusu ile İran ordusu arasında sıkı temas kurulmasını Pehlevî'ye arz etmişti. Şah, bundan büyük memnuniyet duyduğunu söylemiş ve çok ilginç bir teklifte dahi bulunmuştu. Oğlunun Türkiye'yi tanımasını çok istediğini beyan eden Şah; Harbiye Mektebi, donanma, hava teşkilatı gibi kurumların oğlu tarafından yakından tanınmasını arzuladığını, bu amaçla bir müddet oğlunun Türkiye'de kalmasını düşündüğünü söyledi. Gerede, bundan memnuniyet duyulacağını ifade ederek Pehlevî'nin

¹³ Ahmet Özgiray, "İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasî İlişkileri (1920-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI / 33 (1995), 690-691.

¹⁴ Polat Kara, *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)*, Doktora Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 103-104.

¹⁵ Kara, *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)*, 108.

¹⁶ Kara, *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)*, 113.

¹⁷ Mehmet Saray, *Türkiye-İran İlişkileri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999, 117.

¹⁸ L. Hilal Akgül, "Rıza Han'ın (Rıza Şah Pehlevî) Türkiye Ziyareti", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 7 (2005), 17.

¹⁹ Akgül, "Rıza Han'ın (Rıza Şah Pehlevî) Türkiye Ziyareti", 17.

²⁰ T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CBA), 01005183-71 (23.11.1933); CBA, 01005183-72; CBA, 01005183-73.

sözlerine mukabele etti ve son söz olarak da seyahat programlarının hazırlıklar için kendilerine iletilmesini arz etti.²¹

Gerede'nin, Şah Rıza Pehlevî'nin Türkiye ziyareti ile ilgili bazı önemli düşünceleri, gönderdiği yazının en son paragrafında yer buluyordu. O, şahın, her şeyden evvel bir asker olduğunu, kendisinin ziyaretinde askerî müesseselerin gezdirilmesini²², İran'da şahın çok fazla çiftliği bulunması hasebiyle de fenni ziraatla tesislerinin ilgisini çekeceğini, onun görgüye ehemmiyet veren zeki ve amelî bir şahsiyet olması dolayısıyla da yapılacak programda bunların dikkate alınmasını salık vermekteydi.²³

Şah'ın Türkiye ziyaretindeki hedefleri arasında ana eksende, ikili ilişkilerin daha da kuvvetlendirilmesi ve kalıcı dostluk tesis edilmesi bulunmaktaydı. Ancak bunlar dışında Şah, geçmiş sorunları bir kenara bırakıp redd-i miras usulüne de benimsiyordu. Bu yolla Şah, ticaretin geliştirilmesi, yapılacak eğitim reformlarında yol belirlenmesi, askerî iş birliği ve Türkiye'de modernleşme çerçevesinde tesis edilen kurumların İran için de model olup olmayacağı gibi hususları öne çıkarıyor ve bu sebepler dolayısıyla Türkiye'yi ziyaret etmek istiyordu.²⁴

Ziyaretin olacağı netlik kazanırken Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede, Hariciye Vekâleti'ne gönderdiği yazıda, son rotüşleri yapma ihtiyacı hissediyordu. Daha evvel Şah'ın ziyaretinin Avrupa ziyaretiyle birleştirilebileceği konusu gündeme gelmişti ve bu hususun netlik kazanması için Gerede, son aldığı malumatı bildirerek durumu güncelliyordu. Gerede, Hariciye Vekaleti Protokol Umum Müdürlüğü kanalıyla Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne gönderilen 18 Nisan 1934 tarihli yazısında, Rıza Pehlevî'nin Avrupa seyahatinin şüpheli bir vaziyete girdiğini söylemekteydi. Gerek İran Hariciyesi'nden alınan bilgiler gerekse de mevsuk haberlerin bunu teyit ettiğini söyleyen Gerede, Şah'ın, İsviçre'de bulunan veliahtın annesi ile iki kız ve bir erkek kardeşini, Türkiye seyahatine çıkmadan evvel Rusya üzerinden İsviçre'ye göndereceğini beyan etmekteydi. Hatta Gerede, ortada Türkiye ziyaretinin dahi iptal olacağına dair bazı şayia bulunduğunu da beyan ederek, Türk Hariciyesi'nin buna hazırlıklı olmasını bir nevi ihsas ettirmekteydi.²⁵

Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin en nihayetinde şayia olarak nitelediği haberler, gerçekten şayia olmaktan öteye geçmeyecekti. Artık ziyaret netleşmiş ve sıra, protokole dönük gerekli hazırlıkların yapılmasına gelmişti.

Şahın Ziyaretinin Teşrifat Açısından Değerlendirilmesi

10 Haziran 1934 tarihinde başlayan İran Şahı Rıza Pehlevî'nin Türkiye seyahati, doğudan batıya uzanan hatta birçok vilayetin görülmesi, resmi olarak gezilmesi şeklinde gerçekleşecekti. Bu seyahat esnasında yer yer araba yer yer tren yer yer de gemi kullanılacaktı. Seyahatin safahatını ve ayrıntılarını anlatan çalışmalar, konuyla ilgili basında çıkan haberleri ve dönemin anılarını kullanarak mufassal bilgiler vermekteydi.²⁶ Biz bu bölümde, seyahatin başlangıç planı, uygulanışı, şahın maiyetinde bulunanlar, Türkiye'de kendisine uygulanan protokol ve kendisinin seyahati esnasında yapılan masraflar üzerinden ziyareti okumaya çalışacağız. Bunu yaparken, resmî belgeleri kullanacağız.

²¹ CBA, 01005183-73.

²² Bu noktada Hüsrev Gerede'nin tavsiyelerine uyulduğu, gerçekleşen ziyaret sırasında Şah'ın, Türkiye'de katıldığı askerî manevralardan anlaşılacaktı. Bkz. Ercan Kostak, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhurbaşkanı Olarak Katıldığı Askerî Manevralar*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2016, 151-152.

²³ CBA, 01005183-71 (23.11.1933); CBA, 01005183-72; CBA, 01005183-73; CBA, 01005183-74.

²⁴ M. Volkan Atuk, "İran Şahı Rıza Pehlevî'nin Türkiye Ziyareti", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII / 35 (2017), 234-242. Şahın Türkiye ziyareti gerçekleştiğinde, dış basındaki akisler, Harici Matbuat Dairesi tarafından takip edilip Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne iletiliyordu. İran Şahı Rıza Pehlevî'nin ziyaretten ulaşmayı hedeflediği siyasi gayeler olduğunu belirten dış kaynaklı bir haber, bu anlamda dikkat çekiciydi. Beyrut'ta çıkan "Savtul Ahrar" Gazetesi'nin 21/06/1934 tarihli nüshasında, bu ziyaretin sadece tanışmak amaçlı değil, iki devleti alakadar eden mühim işleri halletmeye vesile teşkil edecek bir ziyaret olduğu da ifade edilmekteydi. Hatta İran Şahı'nın Türkiye'yi ziyaretinin önemli siyasi neticelerinin görülmeye başladığı da belirtilen haberde, Türkiye ve İran Hariciyesi arasında cereyan eden müzakerelerde, Irak ve Afganistan elçilerinin de bulunmasının, bir amaca hizmet ettiğinin altı çizilmekteydi. Haberde, müzakerelerde Türkiye, Afganistan, İran ve Irak devletleri arasında şark misakinin akdedilmesi etrafında deveran ettiği yönünde mahfillerde siyasi dedikodular olduğu söylenirken bunun, Anadolu Ajansı tarafından da teyit edildiği ifade edilmekteydi. Güya misak, I. Dünya Savaşı akabinde Avrupa ülkeleri arasında ilişkileri normalleştirmeyi hedefleyen 1925 Lacorno Antlaşması'ndan mülhemdi. Misakin tarafı olan dört devlet bu sayede, hudutlarını vikaye ve siyanet edebilecekti. Bkz. CBA, 01012062 (28.6.1934); CBA, 01012062-1 (28.6.1934). Bu haberin doğruluğu ve yapılan müzakerelerin misaka evirildiğinin görülmesi, 1937 yılında bu dört ülke arasında imzalanan Sadabad Paktı'nda ortaya çıkacaktı.

²⁵ CBA, 01008150-100 (16.05.1934); CBA, 01008150-101 (18.04.1934).

²⁶ Yılmaz, *Türk Basınına Göre Rıza Şah'ın*, 44-45.

Şahın Türkiye seyahati planlandığında daha evvel kendisinin, güneyden yani Nusaybin üzerinden Türkiye giriş yapacağı belirtilmişken, yapılan program değişikliği ile seyahat, kendisinin 10 Haziran 1934 tarihinde sabah saat 9.00'da Gürcübulak sınırından girişle başlayacaktı.²⁷ Konuyla ilgili öncesinde İran Devleti, Tahran Büyükelçiliği'ne haber göndermiş ve Şah'ın 10 Haziran 1934'te Tebriz üzerinden Türkiye'ye gireceğini de beyan etmişti.²⁸ Hatta Hariciye Vekaleti, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne gönderdiği yazıda, Rıza Şah'ın Erzurum-Trabzon yolunu kullanmak suretiyle İstanbul'a geçmeden doğrudan Ankara'ya gitmeyi tercih edeceğini de bildirmekteydi.²⁹

Ziyaret öncesi her iki devlet, gerek ziyaretin programı gerekse de protokol listesi üzerinde hazırlıklar yapmıştı. Hariciye Vekaleti Protokol Umum Müdürlüğü'nün Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne gönderdiği yazıda, Rıza Pehlevî'nin maiyetinde bulunacak erkan, listeye beyan edilmekteydi. Liste, İran Büyükelçiliği ile Tahran Büyükelçiliği tarafından alınan malumata göre tadil de edilmişti. Şah'ın maiyetindeki erkan, rütbe ve memuriyetlerine göre şu şekildeydi:

- İran Hariciye Veziri Mirza Seyed Bagher Khan Kazemi Hazretleri
- Saray Teşrifat Reisi Mirza Hossein Khan Samii Hazretleri
- Saray Teşrifat Reisi Hossein Gholi Khan Nezam-Gharagozlu Hazretleri
- Şehinşah Hazretlerinin Hususi Kalem Şefi Mirza Hossein Khan Chokouh Hazretleri
- Ferik Amanullah Mirza Hazretleri
- Mirliva Efhami Hazretleri
- Mirliva Kupal Hazretleri
- Miralay Erfa
- Binbaşı Gafari
- Yüzbaşı Murteza
- Hava Yüzbaşısı Husrevani
- Deniz Yüzbaşısı Zilli
- Tophane Yüzbaşısı Müzeyyeni
- Doktor Yüzbaşısı Esfendiyari
- Piyade Birinci Mülazımı Kazemi
- İsim ve rütbeleri bilahare belli olacak saray ve Hariciye Vezareti'nden dört memur
- Şoför, uşak ve hademe gibi on altı kişi.³⁰

Bu listenin yanı sıra, Türkiye Cumhuriyeti de Şah Rıza Pehlevî'ye mihmandarlık edecek zevatı, isim ve rütbeleriyle listelemiş, bu hususta yine Protokol Umum Müdürlüğü, başrolü üstlenmişti. Liste'ye göre Rıza Şah'a mihmandarlık yapacak isimler şöyleydi:

- Üçüncü Ordu Müfettişi Birinci Ferik Ali Sait Paşa
- Birinci Ordu Müfettişi Birinci Ferik Fahrettin Paşa
- Hariciye Vekaleti D. III. Şefi Daimî Maslahatgüzar Kemal Bey
- Hariciye Vekaleti Protokol Dairesi'nden Orta Elçilik Müsteşarı Şefkati Nuri Bey
- Riyaseti Cumhur Yaveri Süvari Yüzbaşısı Cevdet Bey.³¹

Ankara, gereken hazırlıkları yaparken, Şah'ın şerefine verilecek akşam yemeğine katılacak isimleri de önceden belirlemişti. O isimler:

- Reisi Cumhur Hazretleri
- Şah Hazretleri ve maiyeti (16 kişi)
- Birinci Ferik Ali Sait Paşa
- Birinci Ferik Fahrettin Paşa
- İran Büyükelçisi Sadık Han, Müsteşar Esfendiyari

²⁷ Yılmaz, *Türk Basınına Göre Rıza Şah'ın*, 63; Barış Cin, *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1938)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006, 83.

²⁸ CBA, 01008150-115 (15.02.1934).

²⁹ CBA, 01008150-116 (25.02.1934). Trabzon-Erzurum-Tebriz istikametinin kullanılarak bu yolun Şah'ın ziyareti ve genel olarak işlevselliği hakkında bkz. Ömer Erden, "1934 Yılında Trabzon-Erzurum-Tebriz Transit Yolu ve Rıza Şah'ın Erzurum'a Gelişi", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2002, 842-854.

³⁰ CBA, 01008150-70 (29.05.1934); CBA, 01008150-71 (29.05.1934).

³¹ CBA, 01008150-84 (20.05.1934).

- Büyük Millet Meclisi Reisi Kazım Paşa
- Büyük Millet Meclisi Hariciye Encümeni Reisi Mahmut Bey (Siirt)
- Başvekil İsmet Paşa
- Adliye Vekili Saraçoğlu Şükrü Beyefendi
- Milli Müdafaa Vekili Zekai Beyefendi
- Dahiliye Vekili Şükrü Kaya Beyefendi
- Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Beyefendi
- Maliye Vekili Fuat Beyefendi
- Nafia Vekili Ali Beyefendi
- İktisat Vekili Celal Beyefendi
- Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Dr. Refik Beyefendi
- Gümrük ve İnhisarlar Vekili Ali Rana Beyefendi
- Ziraat Vekili Muhlis Beyefendi
- Müşir Fevzi Paşa
- Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibi Umumisi Recep Beyefendi (Kütahya)
- Riyaseti Cumhur Kâtibi Umumisi Hasan Rıza Beyefendi
- Başyaver Celal Beyefendi
- Muhafız Alayı Kumandanı İsmail Hakkı Beyefendi
- Tahran Büyükelçisi Hüsrev Beyefendi
- Hariciye Kâtibi Umumisi Numan Beyefendi'den oluşmaktaydı.³²

Hariciye Vekaleti Protokol Umum Müdürlüğü, Şah Rıza Pehlevî'nin gelişi münasebetiyle bir program projesi hazırlamıştı. Taslak olarak düzenlenen projeye göre şahın gelişiyle seyahatinde hangi yolları takip edeceği, onu kimlerin karşılayacağı, hava durumuna göre konaklanacak yerler ve yollar arası mesafeler gibi hususlar detaylarıyla belirtilmekteydi.³³ Elbette bu program, resmî detayları içermekteydi ve protokol kurallarının gereği olarak hazırlanmıştı. Nitekim programın dışında Şah'ın ve Atatürk'ün seyahat esnasında birçok faaliyette bulunduğu da bilinmekteydi. Şah'ın Türkiye topraklarına girişinden itibaren Ankara'da geçireceği günler ve Ankara'ya varana kadar olan planını da ihtiva eden programı resmîleştirdi ve uygulamaya konuldu.³⁴ Uygulama saatlerinde değişiklikler görülecek olmakla beraber program şöyleydi;

- Gürcübulak-Trabzon Seyahati: Şah'ı, Gürcübulak'tan girişinden itibaren kendisine mihmandar olarak tayin edilen ve yukarıda da zikredilen zevat ve Beyazıt valisi karşılayacaktır.³⁵ Hududu gelen şah için 21 pare top atışı yapılacak ve kendisi için ihtiram kıtası teşkil edilecektir. Hududun münasip bir yerinde kurulacak çadırlarda istirahat edecek Şah, akabinde Beyazıt'tan hareket edecektir. Hareket'ten sonraki güzergâh; Beyazıt, Iğdır, Kağızman, Kars, Horasan, Bayburt, Gümüşhane olarak belirlenmiştir. 10 Haziran'da öğle yemeği Beyazıt'ta yenecek, akşam yemeği için Iğdır'a geçilecek, 11 Haziran'da öğle yemeği Kağızman, akşam yemeği Kars'ta yendikten sonra müteselsil olarak geçilen yerlerde öğle ve akşam yemekleri yenilecektir. Trabzon'a ulaşan Şah, Hariciye Vekili ve Riyaseti Cumhur Umumi Kâtibi tarafından karşılanacak, öğle yemeğine müteakip Şah, 15.30'da Yavuz Zırhlı Kruvazörü'ne binecektir.³⁶ Kruvazörün, 15 Haziran sabah saat 7'de Samsun'a gelmesi planlanmaktadır. Kendisi, yine yurda girişinde olduğu gibi, Trabzon ve Samsun limanlarında 21 pare topla selamlanacaktır. Kendisinin geçtiği vilayet ve kaza merkezlerinde Cumhuriyet Halk Fırkası mensupları ve memurlar tarafından karşılanması temin edilecek ve ayrıca kendisi, İran tebaası bulunan yerlerde onları kabul edecektir.³⁷
- Samsun-Ankara Seyahati: Yavuz Zırhlısı'nın Samsun'a varışının ardından Şah ve ona refakat edenler, kendilerine tahsis edilmiş hususi katarla binerek doğruca istasyona gelecekler ve katar, 9.30'da Samsun'dan hareket ederek 16 Haziran günü 13.05'te Ankara'ya varacaktır.
- Ankara'da Birinci Gün: 16 Haziran Cumartesi askerî kıta ve bando, istikbal merasimine katılmak için çağrılacaklar ve hükümet erkânı da 12.45'te istasyona geleceklerdir. İstasyona teşrif edecek hükümet üyeleri Reisicumhur Mustafa Kemal Atatürk'ün sağ tarafında sırasıyla: Başvekil, İcra

³² CBA, 01008150-86 (20.05.1934); CBA, 01008150-87 (20.05.1934).

³³ CBA, 01008150-72; CBA, 01008150-73; CBA, 01008150-74; CBA, 01008150-75; CBA, 01008150-76; CBA, 01008150-77; CBA, 01008150-78; CBA, 01008150-79; CBA, 01008150-80.

³⁴ Konuyla ilgili bir neşir, daha evvel Bilal Şimşir tarafından da yapılmıştı. Bkz. Bilâl Şimşir, *Atatürk and Foreign Heads of State*, Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 2001, 497-504.

³⁵ CBA, 01008150-88.

³⁶ CBA, 01008150-89.

³⁷ CBA, 01008150-90.

Vekilleri Heyeti Azaları, Büyük Millet Meclisi Reis Vekilleri, Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Kâtibi'nden oluşacaktır. Atatürk'ün sol tarafında sırasıyla Erkan-ı Harbiye Reisi, Askerî Şura Azaları, Erkan-ı Harbiye İkinci Reisi, Milli Müdafaa Vekaleti Umum Müsteşarı, Kara-Deniz-Hava Müsteşarları, Jandarma Umum Kumandanı, Ankara Mevki Kumandanı, Askerî Protokol Şefi'nden oluşacaktır. Ayrıca Atatürk'ün arkasında başyaverler, özel kalem müdürleri, muhafız alay kumandanı ve yaverleri olacaktır. Trenin varışından beş dakika önce Atatürk ve yanındaki zevat, istasyona teşrif edeceklerdir.³⁸ Yine bu teşrifat sırasında Ankara Valisi ile Belediye Başkanı, belediyeden seçilmiş bir heyet ve Ankara'daki okulların öğrencileri yer alacaktır. Şah'ın konaklayacağı yere varıncaya kadar olan yolun iki yanında askerler bulunacaktır. Şah'ın trende bulunduğu vagonun, Atatürk'ün beklediği noktada durması sağlanacaktır. Şah'ın trenden inişinin ardından "hoşamedî" yani hoşgeldiniz merasiminde kendisinin yanında bulunan zevat da sırasıyla Şah'ın arkasında sıralanacaktır. Atatürk, Şah'ı karşıladıktan sonra şahın arkasında kalan zevat, Şah tarafından Atatürk ile tanıştırlacaktır.³⁹ Bu sırada, top atışları başlayacaktır. Akabinde İran marşı ve İstiklal Marşı çalacak ve Şah, Atatürk'ün sağında kalacak şekilde orada bulunanları ve kıtayı selamlayarak belirlenen zevatla istasyondan ayrılacaktır. Teşkil edilen korteje Şah'ın maiyetinde bulunanlar da katılacaktır. O esnada hükümet üyeleri yerlerinden ayrılmayacaktır. İstasyonun dışında oluşturulan heyet, Şah'ı karşılayacak ve Ankara Belediye başkanı kısa bir konuşma yapacaktır.⁴⁰ Şah'ı ve Atatürk'ü taşıyacak aracın soluna Şah'ın, sağına Atatürk'ün flamaları asılacaktır. Aracın en önünde atlı birlikler bulunacak keza aracın önünde, yanında ve arkasında mızraklı süvari birlikleri olacaktır. İki liderin karşısında, Riyaseti Cumhur Umumi Kâtibi ve Başyaver olacaktır. Diğer zevat için, ayrı araçlar tahsis edilecektir. Atatürk, Şah'ı dairelerine ulaştırdıktan sonra köşküne dönecektir. Şah, dinlemenin ardından 15.30'da Atatürk'ün Köşkü'ne gelecektir. Yanında İran Büyükelçisi ve ona refakat edenler olacaktır.⁴¹ Kendisine eşlik edenleri taşıyan araç da yine merasim kortejiyle gidecektir. Şah, 15.45'te köşke varacak ve orada ihtiram kıtası tarafından selamlanacaktır. Şah'ı taşıyan araç görünür görünmez kıtaya refakat eden bando, İran Marşı'nı çalacaktır. Kendisi yine resmî heyetle karşılandıktan sonra 18.15'te kaldıkları yerde Büyük Millet Meclisi Başkanı, Başvekil ve Erkan-ı Harbiye Reisi ve vekilini kabul edecektir. Akşam yemeği saat 20.45'te, Şah'ın şerefine Atatürk tarafından köşkte verilecektir. Yine burada da belirlenen heyet, hazır bulunacaktır.⁴²

- Ankara'da İkinci Gün: Ziyaretin ikinci günü olan 17 Haziran 1934 Pazar günü Şah Rıza Pehlevî, Ankara'daki yabancı diplomatları kabul edecektir. Büyükelçiler üniforma giyecek, üniforması olmayanlar firak giyerek nişan takacaklardır. Elçiler ve maslahatgüzarlar kıdem sırasına göre yarım daire şeklinde duracaklar ve Şah, İran Büyükelçisi Sadık Han'ın yanında bulunan zevatla tören salonuna gelecektir. Takdim gerçekleşikten sonra saat 13.30'da Başvekil, Şah'ı yemekte ağırlayacaktır. Burada tören yapılmayacaktır. Fakat Şah'ı taşıyan araca, mızraklı süvari alayı eşlik edecektir. Yemeğin ardından saat 16.00'da Atatürk ve Şah resm-i geçit için koşu mahalline gideceklerdir. Burada da selamlama olup İran Marşı okunacaktır.⁴³ Geçit resminde bulunan kıtalar selamlandıktan sonra geçit töreni başlayacaktır. Tören bitiminde her iki lider de dinlenmek için ayrılacaktır. Akşam saat 20.45'te Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Bey tarafından Ankara Palas Oteli'nde yemek tertip edilecektir. Yemeği, 22.15'te başlayacak olan bir kabul resmi izleyecektir.⁴⁴
- Ankara'da Üçüncü Gün: 18 Haziran Pazartesi günü Ankara Valisi, Belediye Başkanı ve Belediye Cemiyeti, Şah'a saygı ziyaret yapacaklardır. Aynı gün saat 13.30'da Millet Meclisi'nde özel bir öğle yemeği verilecektir. Şah buraya gelirken ve ayrılırken askerî tören yapılmayacaktır fakat mızraklı süvariler yine kendisine eşlik edecektir.⁴⁵ Saat 17.00'da Erkan-ı Harbiye Reisi, şahın onuruna

³⁸ CBA, 01008150-90; CBA, 01008150-91.

³⁹ CBA, 01008150-92.

⁴⁰ CBA, 01008150-93.

⁴¹ CBA, 01008150-94.

⁴² CBA, 01008150-95. Şah'ın Ankara'ya varış günü olan 16 Haziran Cumartesi günü, programdaki bazı detayları ve saatleri veren bir diğer önemli kaynak da "Atatürk'ün Nöbet Defteri" idi. Deftere göre Mustafa Kemal Atatürk o gün saat 11.00'da uyanmıştı. Önce Halkevi'ne giden paşa, akabinde saat 14.30'da Gar'a gitmişti. Karşılamanın ardından Şah Rıza ile beraber tekrar Halkevi'ne gelen Atatürk, Şah'ı konaklayacağı yere bıraktıktan sonra Çankaya'ya döndü. Şah'ın kendisine iade-i ziyaretinin ardından tekrar Halkevi'ne gelen Paşa, 20.30'da Şah'ın şerefine yemek verdi. O gece 02.00'da biten yemeğin ardından Atatürk, sabaha karşı 04.00'da uyuyabildi. Bkz. Temuçin Faik Ertan, Bahattin Demirtaş, *Türkiye'yi Ziyaret Eden Yabancı Devlet Adamlarının Ankara Günleri (1923-1960)*, Ankara: Koç Üniversitesi Yayınları, 2022, 135.

⁴³ CBA, 01008150-96.

⁴⁴ CBA, 01008150-97.

⁴⁵ CBA, 01008150-97.

Orduevi'nde çay verecektir. Buraya, erkân ve askerî şahıslar katılacaktır. Keza kendisi buraya geldiğinde ihtiram kıtası onu selamlayacak ve bando, İran Marşı çalacaktır. 20.45'te Şah, Atatürk onuruna İran Büyükelçiliği'nde bir ziyafet verecektir. Ziyafet, 22.15'te başlayacak bir resm-i kabulle devam edecektir.⁴⁶

- Ankara'da Dördüncü Gün: 19 Haziran Salı günü Şah, uygun görülecek saatte, Gazi Enstitüsü, İsmet Paşa Enstitüsü, Etnografya Müzesi, Ziraat Enstitüsü'ne bir ziyaret gerçekleştirecektir. Akşam yemeğini de Gazi Paşa ile beraber yiyecektir.⁴⁷
- Ankara'da Beşinci Gün: 20 Haziran Çarşamba günü Şah, Ankara'da özel bir gezi yapacaktır. Saat 20.50'de Ankara'dan, İstanbul'a gitmek üzere uğurlanacaktır.⁴⁸
- İstanbul'a Varış: Şahı taşıyan özel tren, 11.00'da Haydarpaşa'ya varacaktır. Kendisini İstanbul Valisi, Belediye Başkanı, CHF Başkanı, Üniversite Rektörü, Belediye Cemiyeti karşılayacaktır. Şah'a, bir jandarma ve bir polis ekibi saygı töreni gerçekleştirecektir. Kendisi, istediği kişilerle Söğütlü Yatı'na binecektir. Yata, Ankara ve Çankaya motorları eşlik edecektir. Dolmabahçe'ye yanaşan yat ve motorları, yine burada da bulunan polis ve jandarmadan oluşan saygı kıtası karşılayacaktır. Rihtımda İstanbul Polis Müdürü ile Saray Müdürü hazır bulunacaktır. Akabinde Şah, yanında bulunanlarla beraber dairelerine yerleştirilecektir. Şah, İstanbul'da bulunduğu süre zarfında camiler, üniversite ve müzeleri gezecektir. Ayrıca Şah, Boğaziçi'nde bir de gezi yapacaktır.⁴⁹

Yukarıda verilen program, Şah Rıza Pehlevî'nin resmî programıydı. Bu resmî programa yazılmayan birçok kabul de kendisinin bulunduğu şehirlerde ekstra olarak uygulandı. Ayrıca Şah, bu resmî ve onaylı programın dışında ülkenin birçok yerine gezi düzenledi ve ziyaret hayli uzadı. Pehlevî, 6 Temmuz 1934 tarihinde Türkiye'den ayrılana kadar ülkenin birçok yerine seyahat etti ve kendisine Atatürk de eşlik etti.⁵⁰ Gerek resmî program dâhilinde gerekse de haricinde Şah Rıza Pehlevî'nin rahatı için her şey düşünüldü ve konaklamadan araca, yakıttan yiyeceğe kadar birçok kaleme masraf yapıldı. Elbette bunlar da resmi bir ziyaretin teşrifatı içerisinde değerlendirilmesi gereken hususlar arasındaydı. Peki Şah'a ne ikram edilmiş, nerelere nasıl gitmiş ve rahata için neler düşünülmüştü? Bu soruların cevabı, Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde bulunan senetler ve faturaların dökümlerinde gizliydi. Bu açıdan Şah Rıza Pehlevî'nin İstanbul'da kaldığı süre ve İzmir seyahati sırasında yapılan masraflar çok çarpıcıydı. Tüm bu masraflar sadece kendisi için değil, aynı zamanda maiyetinde veya heyette bulunanların da masraflarıydı. Meyveden balığa, etten fıstığa ve sebzeğe, beyinden çilek reçeline, sodadan biraya kadar zengin bir menüyle ağırlanan Şah Rıza Pehlevî, Atatürk'ü ziyaret eden devlet adamları arasında belki de ağırlanmasına ehemmiyet verilen en önemli şahıslardanandı. Bu konuda merak konusu olabilecek bir diğer husus da ziyaretin masraflarının ne yoldan temin edileceğiyle alakalıydı. Devlet, misafiri gelmeden önce konuyla ilgili Bakanlar Kurulu kararı çıkartmış ve Şah ile maiyetindeki herkesin masraflarının devlet eliyle karşılanmasını sağlamıştı.⁵¹

İzmir-İstanbul seyahatinde Şah Rıza Pehlevî için yapılan masrafların fatura bedellerine baktığımızda:

- Müteferrik masraf: 19 lira 15 kuruş
- Çanakkale-İstanbul arasında şoförlere ödenen para: 20 lira
- Atatürk için çamaşır yıkanma bedeli: 4 lira
- Balıkesir'de zeybekler için: 100 lira
- Balıkesir'de erzak için: 27 lira 10 kuruş
- Afyon'da tavuk ve saire için: 8 lira
- İzmir'de erzak için: 27 lira 75 kuruş
- İzmir'de sebze için: 2 lira 45 kuruş

⁴⁶ CBA, 01008150-98. Şah Rıza Pehlevî'nin o günkü programında, daha sonra yaşanacak olanlar gibi hem saat hem de organizasyonda birtakım değişiklikler olacaktı. Kendisi o gün, Meclis Başkanı Kâzım Paşa'nın evinde öğle yemeği yiyecek hatta bu yemek sırasında paşanın oğlu Teoman Bey, Şah'ın gelişinden duydukları memnuniyeti ifade eden sözler söyleyecekti. Bkz. Ertan, Demirtaş, *Türkiye'yi Ziyaret Eden*, 135.

⁴⁷ Atatürk ile Şah Rıza Pehlevî, o gün saat 16.00'da Halkevi'nde Özsoy Operası'nı da temaşa ettiler. Operanın hazırlanış süreciyle alakalı detaylar için bkz. Ertan, Demirtaş, *Türkiye'yi Ziyaret Eden*, 144.

⁴⁸ Ertan, Demirtaş, *Türkiye'yi Ziyaret Eden*, 144.

⁴⁹ CBA, 01008150-99.

⁵⁰ Bu geziler dâhilinde olan İzmir, Afyon, Balıkesir, Çanakkale ile ilgili bölgelerle kurulan irtibatla alakalı olarak bkz. CBA, 01005183-79 (20.06.1934); CBA, 01005183-78 (20.06.1934); CBA, 01005183-61 (25.06.1934); CBA, 01005183-57 (22.06.1934).

⁵¹ Ertan, Demirtaş, *Türkiye'yi Ziyaret Eden*, 134.

- İzmir'de kuzu için: 3 lira 15 kuruş
- İzmir'de balık için: 4 lira 20 kuruş
- İzmir'de et için: 37 lira 3 kuruş
- İzmir'de meyve için: 3 lira 20 kuruş
- İstanbul Millet Çiftliği için: 46 lira 60 kuruş
- Bira ve soda için: 25 lira 80 kuruş
- İstanbul Tokathyan Oteli için: 69 lira 25 kuruş
- Çilek reçeli için: 1 lira 20 kuruş
- Fıstık ve saire için: 5 lira
- Pilav pirinci ve saire için: 17 lira 75 kuruş
- Yalova'da meyve için: 5 lira 50 kuruş
- Tutulan iki aşçı için: 20 lira
- Yalova-Ankara şoförlerinin iaşesi için: 12 lira olmak üzere, sair masraflarla beraber çıkan toplam fatura toplam 708 lira 70 kuruştur.⁵²

Keza İzmir-İstanbul seyahati sırasında yapılan masrafların senetlerine bakıldığında:

- İzmir'de hamaliye ve nakliye için: 15 lira
- İzmir'de bakkaliye için: 28 lira 45 kuruş
- Balıkesir'de benzin için: 69 lira 90 kuruş
- İstanbul'da sebze için: 120 lira 35 kuruş
- İstanbul'da et için: 93 lira 60 kuruş
- İstanbul'da ekmek için: 10 lira 92 kuruş
- İstanbul'da erzak için: 205 lira 60 kuruş
- Yalova'da sebze için: 30 lira 94 kuruş
- Yalova'da et için: 28 lira 95 kuruş
- Yalova'da hamaliye için: 10 lira
- Yalova'da otobüs için: 15 lira
- Yalova'da ekmek için: 19 lira 8 kuruş
- Yalova'da odun için: 3 lira 50 kuruş
- Yalova'da telgraf telefon için: 34 lira 1 kuruş
- Yolda benzin için: 89 lira 60 kuruşluk masraf yapılmıştı.

Toplam masraf 3653 lira 9 kuruştur. Masrafın bir kısmı aynen para olarak, bir kısmı fatura kesilerek, bir kısmı makbuzla, bir kısmı Rıza Bey ve yaverler aracılığıyla ödendi.⁵³ Aynı seyahat sırasında yine kar, kömür, meyve, piliç, et ve otomobile de masraf edildi. Bunlar için de toplam 19 lira 15 kuruş ödendi.⁵⁴

Şah'ın İstanbul'da bulunduğu sırada Dolmabahçe Sarayı'nda kaldığı süre zarfında da konforu için her şey düşünülmüştü. Kendisi için özel olarak Yalova çiftliklerinden getirilen taze süt ve hayvansal ürünler, bunun göstergesiydi. İstanbul Pangaltı Halaskargazi Caddesi'nde 171 numarada bulunan Yalova Millet ve Baltacı Çiftliklerinin Satış Mağazası'ndan temin edilen süt, yoğurt, tereyağı, beyaz peynir, kaşar ve yumurta, sarayda kalan Şah içindi.⁵⁵ Yine saraya alınan ve Şah Türkiye'den ayrıldıktan sonra faturalandırılan bazı meyve ve balık çeşitleri de dikkate değerdi. Mesela Beşiktaş'ta Manav İsmail'den saray için alınan armut, kayısı, erik, zerdali, karpuz, şeftali, kavun ve vişne için 31 lira 20 kuruş ödenecekti.⁵⁶ Keza içerisinde levrek ve barbun gibi balıkların olduğu pakete ise 6 lira 50 kuruş verilecekti.⁵⁷

İstanbul İstiklal Caddesi'nde 430 numarada 1883 yılında açılan ve bilindiği kadarıyla Atatürk'ün içki satın alımında tercih ettiği en meşhur rakı, şarap ve likör üreticilerinden olan Dimitrakopulo Biraderler'den de birtakım malzemeler alınmıştı. Bu müessesese, aynı zamanda gıda ürünleri de satmaktaydı. Dolayısıyla buradan yapılan alışveriş paketinin içerisinde, gıda maddeleri de bulunmaktaydı. Müessesenin 8 Temmuz 1934 tarihli

⁵² CBA, 01027299 (8.07.1934).

⁵³ CBA, 01027299-1.

⁵⁴ CBA, 01027299-2 (09.07.1934)

⁵⁵ CBA, 01027299-6; CBA, 01027299-7; CBA, 01027299-8; CBA, 01027299-9. Alınan malzemelerle alakalı müessesenin Riyaseti Cumhuriyet Dairesi'ne kestiği bir fatura için bkz. CBA, 01027299-13 (07.07.1934)

⁵⁶ CBA, 01027299-10 (07.07.1934). Manav İsmail'den alınan diğer malzemelerin bedelleri için bkz. CBA, 01027299-20 (03.07.1934).

⁵⁷ CBA, 01027299-11 (07.07.1934).

irsaliyesine göre buradan kahve, sığır dili, havyar, konyak, şampanya, bezelye, çeşitli sabunlar ve Karahisar suyu alınmıştı.⁵⁸

İran Şahı Rıza Pehlevî, Türkiye'den uğurlandığı 6 Temmuz 1934 tarihine kadar son derece üst düzey protokol kuralları çerçevesinde ağırlandı. Kendisi, ziyaretten memnun kalmış olacak ki resmî program haricinde Türkiye'de kaldığı süreyi uzattı ve ülkesine döndüğünde çok etkilendiği Türkiye'den bahsederek âdeta memnuniyetini ispatladı.⁵⁹

Şahın Ziyaretinde Dışın, Filmin ve Pokerin Yeri

Şah Rıza Pehlevî'nin Türkiye seyahatinin, her iki ülkede ses getirdiği bilinmekteydi. Ancak bu seyahat, dünyanın da ilgiyle takip ettiği bir seyahat olma özelliği taşıyordu. Dünya basını bu seyahatten bahsederken, yer yer siyasi mülahazalarda bulunuyor yer yer de daha önce gün yüzüne çıkmayan bazı anekdotlar aktarıyordu. Siyasi mülahazalar kısmında, Fransızca yayımlanan "Information" Gazetesi'nde çıkan yazı, basında çıkan haberler arasında temayüz edenler arasındaydı. Gazete, 5 Temmuz 1934 tarihli nüshasında, her iki ülkenin liderlerinin ülkelerinde tesis ettikleri otoriteden dem vuruyor ve seyahate, iki ülkenin diplomatik ilişkilerinin geldiği nihai aşama olarak bakıyordu. Gazetede ki makale, "Türkiye, İran ve Avrupa" başlığını taşımaktaydı. Makalenin başlangıcında Şah'ın seyahatinin aşamaları kısaca yer bulurken, iki ülke arasında yaşanan sınır sorunlarında, Kürtlerin yerine değiniliyordu. I. Cihan Harbi'nden hayli zarar görmüş her iki devletin İngiliz siyasetine karşı geliştirmeye çalıştıkları savunma mekanizmaları da makalede yer almaktaydı. Diğer yandan yazıda, Türkiye'nin Balkan misakına bağlı kalırken Asya'da tesis edeceği bloktan da bahsediliyordu. Bu blok, 1937 yılında vücuda getirilecek Sadabad Paketi idi. Makalede, bu hamleler ile İngilizlerin önünün alınabileceğinin umulduğu da ifade edilmekteydi. Keza diğer taraftan, Moskova'nın İran'da Çarlık Rusya zamanından kalma imtiyazlarından vazgeçişle beraber gelişen siyaset tevil edilmekteydi. Burada çok çarpıcı görünen husus, İran'ın Hazar petrolünün Karadeniz ve Rusya tarikiyle taşınması gerektiğinin altının çizilmiş olmasıydı. Yine makaleye göre, Sovyet Rusya'nın; Türkiye, İran ve diğer komşu devletler arasındaki ilişkileri güçlendirmeye çabalaması, şaşılacak bir şey değildi. Bunun, Avrupa'nın siyasetine sekte vurma ihtimali de kuvvetliydi.⁶⁰

Gazetede doğrudan çıkan siyasi haberler dışında, iki liderin yahut basında yer aldığı şekliyle şeflerin oynadıkları poker oyununda dünyaya verdikleri mesaj, aslında onların da Avrupa'nın siyaseti karşısında aldıkları politik pozisyonu göstermesi açısından ehemmiyet arz etmekteydi. Detayları bu zamana kadar çok da bilinmeyen bu oyun, "II Giornale d' Italie" Gazetesi'nin 20 Temmuz 1934 tarihli nüshasında yazılmaktaydı. Şah Rıza Pehlevî ve Mustafa Kemal Atatürk, Ankara'da İran Büyükelçiliği'nde verilen bir suvarede bir aradaydı. O gece İran Sefarethanesi, belki de en mutantan gecesini yaşıyordu. Başkent'in en önemli insanları ve şık giyimli tuvaletli hanımlar, gecede boy gösteriyordu. Gazi Paşa, bu gecenin en şık hanımlarından Sovyet Rusya Elçisinin eşi Madam Suriç ile bir dans dahi etmişti. Müteakiben gecenin en önemli iki ismi Atatürk ve Şah Rıza Pehlevî, bir kenara çekildiler. Her iki lider, İsmet Paşa, Adliye Vekili ve İngiliz Sefirinin olduğu bir odada poker oyununa başladılar. Gazi Paşa, o gece çok neşeliydi. Heyecanlı oyunları da sevdiği de bilinmekteydi. Hatta bazı vakitler, Şah'ın kartlarını alarak onun namına da oynuyordu. Fakat ortada onun adına nahoş bir durum vardı. Paşa, sürekli kaybediyor ve oyunların tamamı İngiliz Sefiri tarafından kazanılıyordu. Bu durumu bertaraf etmek isteyen Paşa, Şah ile birleşerek sefire karşı oynamak istedi ve bu birleşme onlara galibiyeti getirdi. Zaferin ardından Gazi Paşa, şu tarihi sözleri söyledi:

⁵⁸ CBA, 01027299-22 (08.07.1934).

⁵⁹ Bu hususta Tahran Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne gelen evrak hayli mühimdi. Dr. Tevfik Rüstü Bey tarafından 17 Temmuz 1934 tarihinde Riyaseti Cumhur Kalemi Mahsus Müdürlüğü'ne ulaştırılan bu evrakın muhteviyatını havi yazıda, seyahatin akislerinden bahsedilmekteydi. İran Hariciye Veziri, sefaret heyetinin Meclis'te hazır bulunduğu bir ortamda irat eylediği nutkunda, Şah Rıza Pehlevî'nin Türkiye seyahatinden fevkalade memnun kaldığını dile getirmiş ve uygulanan teşrifata özellikle dikkat çekmişti. Bu nutukta ayrıca, gezinin önemli üç neticesi olduğu ifade edilmişti. Bu neticelerden birincisi, iki millet arasındaki mevcut dostluğun güçlendirilmesi idi. İkincisi, iki devlet arasında tam bir mutabakatın sağlandığının görülmüş olmasıydı. Üçüncüsü ise daha sıkı ve samimi ortak çalışma esaslarının tayin edilmesi idi. Bkz. CBA, 01012753 (17.07.1934); CBA, 01012753-1 (17.07.1934); CBA, 01012753-2 (17.07.1934). Diğer yandan Atatürk, Şah Rıza Pehlevî'ye özel hediyeler vererek onun memnuniyetinin en üst seviyeye çıkması için de hususi gayret sarf etmişti. Atatürk'ün verdiği hediyeler arasında en pahalısı ve dikkat çekici olan, Kayseri'de üretilmiş uçaktı. Ayrıca Şah'ın gelişinin anısına yüz elli tane madalya darp edilmişti. Bu madalyaların bir yüzünde Atatürk, bir yüzünde ise Rıza Şah'ın resimleri bulunmaktaydı. Keza Şah'a, kıymetli bir de albüm armağan edilmişti. Bkz. Mehmet Okur, "Atatürk Tarafından Yabancı Devlet Başkanlarına Verilen Hediyeler", *Atatürk Yolu Dergisi*, 33 (2004), 83-84.

⁶⁰ CBA, 01012109-4 (09.07.1934); CBA, 01012109-5 (09.07.1934).

“Bakınız Şehinşah Hazretleri, ittihat ettiğimiz vakitte nasıl galip oluyoruz.”⁶¹

Paşa'nın siyasi mesajlarını veriş şekli, İran Şahı'nın ziyaretindeki politik anlamı yansıtan cinstendi. Bu yerinde mesajlar ve karşılıklı iyi ilişkilerin gelişmesinde, bittabi Atatürk'ün büyük gayreti vardı. Esasen Atatürk, gezi boyunca tüm çabasını Şah'ın konforu ve memnuniyeti için harcamıştı. Keza Şah'ın seyahatiyle ilgili çok da üzerinden durulmamış hususlardan birinin daha teferruatı, bu savı yansıtan cinstendi.

Şah Rıza Pehlevî, bir süredir dişlerinden rahatsızdı. Hatta bu yüzden yumuşak yiyecekleri yemeyi tercih etmekteydi. Bu rahatsızlığına ve ıstırabına bir çözüm bulamadığını Atatürk ile paylaştığında, Gazi Paşa kendisine güzel bir teklifle geldi. Paşa kendisine, dişlerinin Türkiye'de yapılabileceğini söyledi.⁶² Bu konuda Türkiye'de önemli bir mütehassis bulunmaktaydı. Nazi Almanyası'ndan kaçarak Türkiye'ye gelen Musevi kökenli Prof. Dr. Alfred Kantorowicz, protez alanında uzman bir isimdi. İstanbul Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi'nin ve Türkiye'de diş hekimliğinin gelişmesinde önemli katkıları olan bu isim, Şah'ın dişlerini tedavi edecekti. 30 Haziran 1934 tarihinde Dolmabahçe Sarayı'nda tamamlanan şahın diş tedavisinin⁶³ ayrıntıları dikkat çekiciydi.

Konuyla ilgili detaylar, dönemin İstanbul Üniversitesi Rektörü Ordinaryüs Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp, Diş Tabibi Sami Bey ve Prof. Dr. Alfred Kantorowicz'in yazılarında görülmekteydi. Şah Rıza Pehlevî'nin diş tedavisini üstlenen Kantorowicz, Şah'ın tedavisi sırasında zor durumda kalmıştı. Bu yüzden kendisi, Diş Tabibi Sami Bey'e başvurarak yardım istemişti. Bir sabah kendisine telefonla ulaşan Kantorowicz, Sami Bey'den diş malzemesi talep etmekteydi. Bir saate kadar yanına gelerek malzemeleri alacağını kendisine söylenmesi üzerine Sami Bey, çok şaşırılmıştı. Zira Sami Bey, bu tedaviden hiç haberdar değildi. Kendisine emir verilmedikçe böyle büyük bir yükümlülüğün altına giremeyeceğini düşündüğünden Sami Bey, Tokatlıyan'da kalan Tevfik Rüştü Bey'e telefon etti. Telefona çıkan Rüştü Bey'in Kalemi Mahsus Müdürü Refik Amir Bey, kendisinin uyuduğunu söyledi. Refik Amir Bey'e durumu anlatan ve meseleyi teyit etmeye çalışan Sami Bey, Tevfik Rüştü Bey'den daha sonra gelecek haber üzerine Riyaseti Cumhur Kâtibi Umumi Vekili Hasan Rıza Bey'den talimat almayı seçti. Başyaver aracılığıyla Beylerbeyi Sarayı'nı arayan ve biraz gecikmeyle Hasan Rıza Bey'e ulaşan Sami Bey, durumu aynen Tevfik Rüştü Bey'e anlattığı gibi anlattı. Emir almadıkça bu işe müdahalenin doğru olmayacağını özellikle vurgulayan Sami Bey, ne yapılması gerektiğini sordu. Hasan Rıza Bey, Gazi Paşa'nın istirahat ettiğini ama yardım isteyen kişinin meslektaş olması hasebiyle ona yardım etmesinin doğru olacağı kanaatini Sami Bey'e ilette. O da bu kanaat doğrultusunda bir saat sonra kendisine gelen Kantorowicz'in müşkülâtını dinledi. Kantorowicz, Sami Bey'e, diş tedavisinde ihtiyaç duyduğu kauçuklarının cinsinin kötü olduğunu ve yandığını, tamiri için elinde iyi işçiler bulunmadığını söylüyordu. Sami Bey, duruma hemen müdahale etti. Yarım saatlik istişareden sonra kauçuğun yanan yerlerinin tamamen çıkartılıp kauçuğun yerine nasıl monte edileceğine karar verildi. Ayrıca Sami Bey, Kantorowicz'e, kendi kullandığı Amerikan kauçuklarından verdi. Kantorowicz'in sıkıntısı bununla da bitmemişti. Saraya gidip Şah'ın diş tedavisine devam etmesi gerektiğini söyleyen Kantorowicz, Sami Bey'in işçilerinden birini de yanında istiyordu. Fakat Sami Bey, işçilerinin nezaretinde çalışabileceğini, eğer işte bir kusur olursa mesuliyetin kendinde kalacağını söyleyerek kibarca bu isteği reddetti. Bunun yerine tekmil kalıplarını ikmal edebileceğini ilette. Kantorowicz, bir saat müsaade istedi. Pışmandı. Pışmanlığının, işe onun yanında başlamayı arzu ettiğini söyleyerek beyan etti. Ertesi sabaha Şah'ın dişi monte edilmeliydi. Sami Bey, kendisine kauçukla ilgili malumat verdi ve altın plak koyup koymadığını sordu. Safi kauçukla durumu halledeceğini söyleyen Kantorowicz'in verdiği cevaba şaşırarak Sami Bey, Gazi Paşa'nın diştten anladığını ve adi bir kauçuk kullanması halinde bunu hoş karşılamayacağını söyledi. Sami Bey'in yanından ayrılan Kantorowicz, ilerleyen saatlerde kendisine telefon ederek tertibi yaptığını, kauçukların iyi çıktığını ve tüm yardımları için teşekkür ettiğini söyledi.⁶⁴

İstanbul Üniversitesi Rektörü Neşet Ömer İrdelp de konuyu yakından takip etmekteydi. Çünkü bu konuda Atatürk, kendisine talimat vermişti. Diş tedavisi biten Şah Rıza Pehlevî'nin operasyonuyla alakalı neticeyi ve tedavinin tafsilatını resmi bir yazıyla Hasan Rıza Bey'e ileten İrdelp, her şeyi yazısında anlatmaktaydı. Doktor

⁶¹ CBA, 01012109 (26.07.1934); CBA, 01012109-1 (26.07.1934). O gece masada yaşananlarla ilgili Lord Kinross da farklı şeyler anlatmaktaydı. Poker oyununda başrolün Şah Rıza Pehlevî'de olduğunu ifade eden Kinross, Mustafa Kemal Atatürk'ün, İngiliz Elçisi Sir Percy Loraine'a karşı Şah Rıza'nın nasıl oynaması gerektiğini anlattığını söylemekteydi. Bu yolla ikili bir ittifak kurulduğu izleniminin verilmeye çalışıldığı gecede, Atatürk'ün İngiliz elçisine bir nevi göz dağı veren sözler söylediğine değinilmekteydi. Bkz. Ertan, Demirtaş, *Türkiye'yi Ziyaret Eden*, 142.

⁶² Akgül, “Rıza Han'ın (Rıza Şah Pehlevî) Türkiye Ziyareti”, 35.

⁶³ Yılmaz, *Türk Basınına Göre Rıza Şah'ın*, s. 156; Tarık Saygı, *Atatürk ve Şah*, İstanbul: Parola Yayınları, 2016, 102.

⁶⁴ CBA, 01018013-6; CBA, 01018013-7; CBA, 01018013-8.

Kantorowicz'i rektörlüğe davet eden ve durumu öğrenen İrdelp, birkaç gündür devam eden tedavinin tamamlandığını söylüyordu. Kantorowicz kendisine, Şah'ın üst ve alt çenelerine protez yaptıklarını ve işlemi de Prof Dr. Rüştü ve Doçent Dr. Pertev Ata beylerle gerçekleştirdiklerini ifade ediyordu. İşlem kısa sürede halledilmesi gerektiğinden kalıp alma yöntemine başvurmayan ekip, tedaviyi Sami Bey'den temin edilen kauçuklarla tamamlamışlardı.⁶⁵ Ona başvurmasında birkaç amil olduğunu İrdelp'e ifade eden Kantorowicz, en önemli etkenin onun Atatürk'ün diş tabibi olması olduğunu ve konsültasyonda faydası olacağını düşünmesinden kaynaklandığını ifade etti.

Kantorowicz, tedavi sırasında yaşanan bazı problemleri de İrdelp ile paylaşmıştı. Bunlardan en önemlisi, Şah'ın kestane renginde kauçuk arzu ettiği, kırmızı rengi tercih etmediği ve piyasadaki kestane rengi kauçukların da çürük çıkması dolayısıyla gül rengi kauçukların tercih edilmiş olmasıydı. Kantorowicz ayrıca, Şah'ın üst çenesindeki protezin tamamen ve mükemmel olarak yerine takıldığını, alt çenedeki diş etlerinin bazı yerlerinde ağrı olduğu için provada ona da kırmızı kauçukla tamir edilmiş protezin monte edildiğini söylemekteydi. Kantorowicz, ihtiyat amaçlı Şah'a, bir parça gül renkli kauçuktan yapılmış ikinci bir protezin de verileceğini ifade etmekteydi.⁶⁶ Ama Kantorowicz, Rüştü ve Ata beyler hakkında sitemkârdı. Bilhassa Rüştü Bey'in protez teknisyenliğinden anlamadığı, Kantorowicz'in ifadelerinde yer bulmaktaydı. Yine de netice harikuladeydi. Şah, tedaviden ziyadesiyle memnun kalmıştı.⁶⁷

Şah'ın ziyaretinin çok az bilinen bu detaylarının yanında, o dönemde bu ziyaretin önemli sahnelerini ölümsüzleştiren bir de film çekilmişti. Sinema Genel Müdürlüğü Arşivi'nde saklanan ve yakın zamanda restore edildikten sonra TRT tarafından televizyonda yayınlanan bu filmin⁶⁸, ne için çekildiği ve ne zaman kime takdim edildiğiyle alakalı detaylar Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde, filmin sahnelerinin bir kısmına yerleştirilecek metin olduğunu düşündüğümüz resmi evrakta gizliydi. Evrakta ayrıca, filmde görülen yazı olduğu ifade edilen bir de metin mevcuttu. Filmden maksadın ne olduğunu dile getiren yazı:

"10 Haziran 1934 tarihinde dost İran Hükümdarı Rıza Şah Pehlevî Türkiye'yi ziyaret ettiler. Atatürk, bu ziyaretin manasını Şah Hazretlerine şu cümleyle ifade ettiler; Türk Milleti için unutulmaz bir hatıra bırakacak olan bugünü tarih yalnız Türkiye-İran münasebatında değil, fakat cihan sulhunda sayılır günlerden olarak kaydedecektir. İşte bu film, Rıza Şah Pehlevî ile Atatürk'ün iki memleket arasındaki dostluk ve sevgi bağlarını bir kat daha kuvvetlendirmeğe vesile teşkil eden görüşmelerinin bir hatırasıdır."⁶⁹

ifadelerini içermekteydi. Filmin, konuyla ilgili evraklar içerisinde yer alıp tasnif numarası verilmemiş olan bir belgeye göre, daha sonra Şah Rıza Pehlevî'nin oğlu Muhammet Rıza Pehlevî'ye Celal Bayar tarafından takdim edileceği ifade edilmekteydi.⁷⁰

Sonuç

10 Haziran 1934 tarihinde Türkiye topraklarına giriş yapan İran Şahı Rıza Pehlevî, yirmi altı gün Türkiye'de kalarak tarihin en uzun ve programı en yoğun ziyaretlerinden birini gerçekleştirmişti. Bu gezi, Türk diplomatik tarihinde teşrifat kurallarının uygulanması açısından da büyük bir ehemmiyet arz etmekteydi. Şah'ın bu kadar uzun süre Türkiye'de kalması, önceden ayarlanan resmî programın dışına çıkılmasına sebebiyet verdi. Kendisi Türkiye'de bulunduğu süre zarfında Ankara'dan İstanbul'a, Çanakkale'den Afyon'a, İzmir'den Eskişehir'e kadar ülkenin birçok vilayetini görme ve tanıma fırsatına erişti. Tüm bu seyahatler, daha evvel resmî olarak kabul edilen İstanbul ve Ankara'daki protokol programının haricinde tertip edildi. Dolayısıyla ziyaret esnasında yaşanan gelişmelerin bir kısmı, irticalen meydana geldi. Resmî programa dâhil olan veya dışındaki seyahatlerde diplomatik teşrifat kuralları gereği Şah, layıkıyla ağırlandı çalışıldı. Bu açıdan kendisinin mutfak menüsü çeşitlendirildi ve hizmette kusur edilmemeye gayret gösterildi.

⁶⁵ CBA, 01018013 (01.07.1934).

⁶⁶ CBA, 01018013-1 (01.07.1934).

⁶⁷ CBA, 01018013-2 (01.07.1934). Tedavinin hemen ardından, 1 Temmuz 1934 tarihinde, Prof. Dr. Alfred Kantorowicz'in Mustafa Kemal Atatürk'e tedavinin detayları hakkında yazdığı Fransızca yazının aslı için bkz. CBA, 01018013-3 (01.07.1934); CBA, 01018013-4 (01.07.1934); CBA, 01018013-5 (01.07.1934).

⁶⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=IDdtyl29PIY>. Erişim 31.01.2022. Uzantısı burada verilen filmde sahnelerin yer aldığı videoya göre film, Necati Kemal ve Kenan beyler tarafından çekilmişti. Filmin yapımcısının, İpek Film olduğu düşünülmekteydi.

⁶⁹ CBA, 01005183.

⁷⁰ İlgili metin, Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde bulunan ve 01005183 numara ile başlayan belge silsilesi içerisinde yer almaktadır.

Ziyareti anlamlı kılan hususlar arasında latif olması dolayısıyla temayüz eden, Atatürk'ün, Şah'ın dişlerini tedavi ettirmesi, detayları itibarıyla da ziyaretin önemli merhalelerinden sayıldı. Keza bu ziyareti ölümsüzleştirmek için seyahatin kamerayla kayıt altına aldırılması ve günümüze intikal eden bir filmin ortaya çıkarılması da ziyaretin öyküsünü yansıtmaya açısından hayli kıymetli oldu. Film, üzerinden yıllar geçtikten sonra tozlu raflardan indirildi ve restore edilerek insanların hizmetine sunuldu. Bu filmin sahneleri arasında olan ve Rıza Şah ile Atatürk'ün karşılıklı konuşmasını ihtiva edip İsmet İnönü'nün Pembe Köşk'te vereceği yemekten önce alınan kayıt, Mustafa Kemal Atatürk'ün sesinin en net duyulduğu sahne olarak da tarihe geçti.

Şah Rıza Pehlevî'nin Türkiye ziyareti, siyasi olarak da büyük anlam taşıyordu. Zira yüzyıllarca birbiriyle savaşan iki toplumun liderleri, en üst düzeyde bir araya gelerek dostluk mesajları vererek barışıyor, geleceğe dönük ittifak kurma çabalarıyla bölgelerinde oluşacak siyasi denklemlerde ön almaya çalışıyordu. Bu sayede ziyaretle, Sadabad Paketi'ne giden sürecin temelleri atılıyordu. Diğer yandan Şah Rıza Pehlevî, ülkesinde gerçekleştirmeye çalıştığı reformların numunelerini de Türkiye'ye yaptığı ziyaretle görmüş oluyordu. Bu açıdan Pehlevî'nin Türkiye ziyareti, bir seyahat olmanın ötesine geçerek siyasi kazanımların elde edildiği bir hâl alıyordu.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CBA).

Telif Eserler

Ahmedî, Hamid. *İran: Ulusal Kimlik İnşası*, Çev. Hakkı Uygur. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.

Akgül, L. Hilal. "Rıza Han'ın (Rıza Şah Pehlevi) Türkiye Ziyareti", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 7 (2005): 1-42.

Amuyi, Hamid. "Berresi-i Mukayese-i Siyasetha-yı Ferhengi ve İctimai der İran ve Torkiye: Motalaa-i Tetbiki Dovre-i Reza Şah ve Atatork", *Neşriye-i Ulum-i Siyasi*, 20 (1391): 193-224.

Atuk, M. Volkan. "İran Şahı Rıza Pehlevî'nin Türkiye Ziyareti", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII / 35 (2017): 219-247.

Axworthy, Michael. *Devrimci İran: İslam Cumhuriyeti'nin Tarihi*, Çev. Ali Karatay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020.

Azadermekî, Taki, Behroz Delgoşayi, "Mesele-i Modernizasyon der İran: Mokayesi-i Tetbiki-Tarihi-i İran ve Torkiye der Devran-ı Hokumet-i Reza Şah ve Atatork (1921-1941)", *Neşriye-i Berresi-i Mesail-i İctimai-i İran*, 1 (1390): 121-142.

Cin, Barış. *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1938)*, Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006.

Cronin, Stephanie. "Yukarıdan Reform, Aşağıdan Direniş: İran'da Yeni Düzen ve Muhalifleri (1927-1929)", *Devlet ve Maduniyet: Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet*, Der. Touraj Atabaki, Çev. Serhan Afacan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010: 93-118.

Çetinsaya, Gökhan. "Atatürk Dönemi Türkiye-İran Siyasi İlişkileri 1926-1938", *Avrasya Dosyası Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 5/3 (1999): 148-175.

Demirel, Fatmagül. *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler Son Ziyafetler*, İstanbul: Doğan Kitap, 2007.

Erden, Mustafa Suphi. *Türkiye ve İran'da Vatandaşlık ve Etnisite*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.

Erden, Ömer. "1934 Yılında Trabzon-Erzurum-Tebriz Transit Yolu ve Rıza Şah'ın Erzurum'a Gelişi", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2002: 841-855.

Ertan, Temuçin Faik, Bahattin Demirtaş, *Türkiye'yi Ziyaret Eden Yabancı Devlet Adamlarının Ankara Günleri (1923-1960)*. Ankara: Koç Üniversitesi Yayınları, 2022.

İran Tarihi: En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla, Ed. Mihail Sergeyeviç İvanov, Çev. Hasan Demiroğlu. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.

Kara, Polat. *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)*, Doktora Tezi. Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Kashani-Sabet, Firoozeh. *Sınır Kurguları: İran Ulusunun Şekillenmesi (1804-1946)*, Çev. Duygu Şendağ, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.

Kaştan, Yüksel. "Atatürk Dönemi Türkiye-İran Siyasi ve Ekonomik İlişkileri", *38. İcanas Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 2007*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2012: 1783-1797.

Kilerci, Başak. *Reading Ottoman-Qajar Relations Through Photography Mozaffar Al-Din Shah's İstanbul Visit (1900)*, Yüksek Lisans Tezi. Boğaziçi Üniversitesi, 2013.

Koca, Mehmet. "İran'da Kaçar İktidarının Sona Ermesi ve Rıza Şah'ın Pehlevi İktidarını Tesis Etmesi", *Modern İran Tarihi: Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne*, Ed. Osman Karacan. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021: 363-392.

Kostak, Ercan. *Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhurbaşkanı Olarak Katıldığı Askerî Manevralar*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2016.

Kurtuluş, Rıza. "Rızâ Şah Pehlevî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul: İSAM, 2008: 67.

Nasac, Hamid. "Mokayesi-i Nevsazi-i İran ve Torkiye der Devran Reza Şah ve Atatork", *Neşriye-i Pejohesha-yı Rahberdi-i Siyaset*, 5 (1392): 101-130.

Okur, Mehmet. "Atatürk Tarafından Yabancı Devlet Başkanlarına Verilen Hediyeler", *Atatürk Yolu Dergisi*, 33 (2004): 79-88.

Özgiray, Ahmet. "İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1920-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI / 33 (1995): 687-699.

Öztürk, Osman Metin. "Atatürk'ü Ziyaret Eden Yabancı Devlet Adamları", *Atatürk Ansiklopedisi*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.

Saray, Mehmet. *Türkiye-İran İlişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.

Saygı, Tarık. *Atatürk ve Şah*. İstanbul: Parola Yayınları, 2016.

Şimşir, Bilâl. *Atatürk and Foreign Heads of State*. Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 2001.

Tokmak, Fehminaz. "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı ve İran Devletleri Arasındaki İyi Münasebetlerin Bir Göstergesi Olarak Hediyeler ve Nişanlar", *Modern İran Tarihi: Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne*, Ed. Osman Karacan, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021: 219-238.

Yılmaz, Feride. *Türk Basınına Göre Rıza Şah'ın Türkiye Seyahati (10 Haziran 1934-6 Temmuz 1934)*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, 2010.

İnternet Kaynakları

<https://www.youtube.com/watch?v=IDdtyl29PIY>. Erişim 31.01.2022.